

MİFTÂHU'L-FEREC'DE SON SESTE ÖTÜMSÜZ-PATLAYICI ÜNSÜZLERİN ÖTÜMLÜLEŞME VEYA ÖTÜMSÜZ KALMA DURUMU

Osman YILDIZ*

ÖZET

Dilimizde, “ad” ve “sac” gibi birkaç istisna dışında, kelimeler *p, ç, t, k* ünsüzleri ile biter. Bu kural, yabancı kökenli kelimeler için de geçerlidir. Ancak böyle kelimelerdeki söz konusu ünsüzler, ünlü veya ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında, ötümlüleşir. Türkçenin temel özelliği olarak kabul ettiğimiz bu ses hadisesi, her zaman bir kurala bağlı değildir. Benzer durumlarda çoğu kere ötümlüleşme olmasına karşılık, bazı kelimelerde ötümlüleşme görülmez.

Miftâhu'l-Ferec'de son seslerde ötümsüz-patlayıcı ünsüzlerin ötümlüleşme eğilimi standart Türkiye Türkçesine göre çok daha ileridir. Bugün *p, ç, t, k* ünsüzleri ile biten bazı tek heceli kelimeler, aslı uzun ünlüler sebebiyle, metnimizde ötümlü şekilleriyle yer almaktadır. Çok heceli kelimelerin son seslerindeki ötümsüz-patlayıcı ünsüzler, $\pm V$ (vokal) ek veya edatla kullanıldıklarında, istisnasız ötümlüleşirler. Metinde *ulama* (connection) hadisesi sonucunda da ötümlüleşme örnekleri görülür.

Anahtar Kelimeler: Miftâhu'l-Ferec, ötümsüz-patlayıcı ünsüzler, ötümlüleşme, aslı uzun ünlüler, *ulama*, Eski Anadolu Türkçesi.

THE SITUATION OF REMAINING DEVOICING OR SONARISATION OF THE DEVOICING-EXPLOSIVE CONSONANTS IN THE LAST SOUND IN 'MİFTÂHU'L-FEREC'

ABSTRACT

The words in our language end with the consonants of ‘p, ç, t, k’ except a few ones such as ‘ad’, ‘sac’. This rule is prevalent for the words with foreign origin as well. However, when such words take vowel or suffix that begins with a vowel, the consonants which are talked about are sonarised. This sound incident which we accept as the basic characteristic of Turkish does not always depend on a rule. While sonarisation occurs many times in similar situations, it is not seen in some words.

In ‘Miftâhu'l-Ferec’, the tendency of sonarising of the devoicing-explosive consonants in the last sounds is in higher level when compared to the standard Turkish of Turkey. Today, the single syllabled words that end with the consonants of ‘p, ç, t, k,’ take place in our text with their sonarised forms owing to the basic long vowels. The devoicing-explosive in the last sounds of the multi-syllabled words are sonarised unexceptionally when used with an suffix or a preposition that beginning with a vowel. Furthermore, sonarisation is seen in the text as a result of the incident of connection.

Keywords: Miftâhu'l Ferec, the devoicing- explosive consonants, sonarisation, long vowels, connection, Old Anatolian Turkish.

* Prof. Dr., SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: oyildiz@fef.sdu.edu.tr

Miftâhu'l-Ferec, XV. yüzyıl şairlerinden Cemâlî'nin dinî, tasavvufî ve ahlakî konularda küçük hikayelerle bilgi ve öğüt veren mesnevi şeklinde yazılmış 4954 beyitlik bir eseridir. Eserden edinilen bilgiye göre, şair, mesnevisine “mutluluğun anahtarı” anlamına gelen Miftâhu'l-Ferec adını vermiş ve eserini h. 860/m. 1456 yılında Fatih Sultan Mehmed'e sunmuştur¹.

Bu incelememiz kitabın Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemânkeş Bölümü, No: 447'de kayıtlı nüshasına dayanmaktadır. Söz konusu nüshanın istinsah tarihi h. 920/m. 1514'tür.

Telif tarihi itibarıyla İstanbul'un fethiyle yaşıt olan Miftâhu'l-Ferec'deki en belirgin dil özelliklerinden birisi ötümsüz-patlayıcı ünsüzlerin ötümlüleşme hadisesidir. Eserdeki bu fonetik gelişmenin, standart Türkiye Türkçesinden çok daha ileri bir derecede olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Orta Türkçe lehçeleri içerisinde Eski Anadolu Türkçesi için karakteristik *ötümlüleşme* (sonarisation) hadisesi, ünlülerin ünsüzlere etkisi sonucu ortaya çıkar. Ünlü-ünsüz benzeşmesi çerçevesinde zaten ötümlü olan ünlüler, kendi niteliklerini yanlarındaki ünsüzlere aktarırlar.

Asıl konumuza geçmeden metnimizde, ön ses ve iç seslerdeki ötümsüz-patlayıcı ünsüzlerin ötümlüleşme ve ötümsüz kalma durumları hakkında birkaç söz söyleyelim.

Ön seslerde *t* ünsüzü, ince sıradan 75 kelimenin 72'sinde, *d*'ye dönerken, kalın sıradan 73 kelimenin 60'ında ötümsüzlüğünü muhafaza eder². Miftâhu'l-Ferec'de # *d*'li olan kelimelerden bir kısmı, yazı dilimizde hâlâ # *t*'li şekilleriyle kullanılmaktadır: *dek* 'tek', *dep-* 'tep-', *dilkü* 'tilki', *ditre-* 'titre-', *düken-* 'tüken-', *düket-* 'tüket-', *dürlü* 'türlü'.

Bir kısım kelimelerde ise, zaman içerisinde ötümlüleşme hadisesi cereyan etmiş ve # *t*, # *d*'ye dönmüştür:

tağ 'dağ', tağıl- 'dağılmak', tağıt- 'dağıtmak' tam 'dam', tamar 'damar', tavar 'davar', tayak 'dayanılacak şey', tayan- 'dayanmak', toğ- 'doğmak', toğrılık 'doğruluk', toğru 'doğru', toğrul- 'doğrulamak', toğur- 'doğurmak', tokuz 'dokuz', tol- 'dolmak', tolan- 'dolanmak', toldur- 'doldurmak', tolu 'dolu', ton 'don', toğdur- 'dondurmak', tonuk 'donuk', toy- 'doymak', toyur- 'doyurmak', tudaK+ 'dudak', tur- 'durmak', turış 'duruş', tuy- 'duymak'.

Metnimizin imlasındaki *üç noktalı kef* marifetiyle ince sıradan kelimelerin ön seslerindeki *g* ünsüzü *kef* harfiyle gösterilen *k* ünsüzünden açık bir şekilde ayırt edilmektedir³.

Miftâhu'l-Ferec'deki #*k* > #*g* ötümlüleşmesi, yazı dilimizden daha ileri bir seviyededir. Öyle ki, metinde #*k*'li olan kelimelerin hiçbirisi bugün #*g*'li değildir; #*g*'li olan bazı kelimeler

¹ Bk. Ayrıntılı bilgi için bk. Osman Yıldız, *Cemâlî-i Karamanî, Miftâhu'l-Ferec, Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini*, C. I-IV, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı, (Basılmamış) Doktora Tezi, Malatya 1993; aynı yazar, “Cemâlî-i Karamanî ve Miftâhu'l-Ferec'i”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, Isparta 1996, s. 271-292.

² Yüzyıldan yüzyıla ve eserden esere göre farklılıklar görülmekle birlikte, ön ses *t*'nin ince sıradan kelimelerde ötümlüleşmesi, kalın sıradan kelimelerde ise, ötümsüzlüğünü muhafaza etmesi, Eski Anadolu Türkçesinin genel bir özelliğidir. Bk. Mustafa Özkan, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul 2009, s. 107.

³ Zeynep Korkmaz, “Eski Osmanlı Kaynaklarının Yayınında Transkripsiyonla İlgili Değerlendirmeler”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Birinci Cilt, TDK Yay., Ankara 1995, s. 490. Ayrıca bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Zeki Kaymaz, “Bazı Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinde “k” Sesinin Temsili”, *3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 1996*, TDK Yay., Ankara 1999, s. 659-664.

(*gendü* 'kendi', *gendüzi* 'kendisi' *gez* 'kez', ve *gişi* 'kişi')⁴ ise, aslî #k'li şekillerini muhafaza ederek kullanılmaya devam etmektedir.

Metnimizde ince sıradan kelimelerin ön seslerindeki *k* ünsüzü 17 kelimeye ötümsüzlüğünü muhafaza etmiş; 68 kelimeye ise ötümlüleşerek *g*'ye dönmüştür.

Miftâhu'l-Ferec'de iç ses ötümsüz-patlayıcı ünsüzlerinin ötümlüleşme veya ötümsüz kalma durumu, genel itibarıyla, günümüz yazı dilinden farksızdır. İki ünlü arasında kalan ötümsüz-patlayıcı ünsüzler, kimi zaman bu ötümsüzlüğünü muhafaza ederken kimi zaman da ötümlüleşerek /d/, /g/, /c/ ve /b/’ye dönerler. Bunlara birkaç örnek verelim:

etek, (satgın >>) satun 'satın'; öküş 'çok, fazla, ziyade', okı- 'okumak'; (keçür->) geçür- 'geçirmek', (*bıçuk >) buçuk; küpe, (kapıg >>) kapu 'kapı'; (kiter- >>) gider-, (otuğ >>) odun; (süçig >>) süci 'şarap, içki', (uçuz >) ucuz; (kipi >>) vb.

Bu kısa açıklamalardan sonra asıl konumuza dönelim. Bilindiği gibi Türkçe kelimelerde son seste ötümsüz ünsüzlerin bulunması temeldir: *dip*, *kap*, *ağaç*, *araç*, *uç*, *tat*, *geçit*, *gömüt*, *kayık*, *yakacak*, *ocak*, *uçak*, *yaprak* gibi. Bu tür kelimelerde, son sesteki bu ötümsüz sesbirimler, ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında ötümlüleşirler:

dip, *dibi*, *dibe*

ağaç, *ağacı*, *ağaca*

uç, *ucu*, *uca*

tat, *tadı*, *tada*

umut, *umudu*, *umuda*

kayık, *kayığı*, *kayığa* (Aksan 1978: 31).

N. Üçok bu sözü edilen değişmede, açıklık derecesinin (opening) etkisine değinmekte, açıklık dereceleri daha çok olan ünlülerin, "ünsüzlerin nisbî açıklık derecelerini büyüttüğünü" ileri sürmektedir.⁵

Ancak bu eğilim, *ağaç*, *çocuk*, *umut*, *araç*, *gömlek* gibi çok heceli kelimelerde daha yaygınlıkla görülürken *ip*, *iç*, *kaç*, *göç*, *kat* gibi tek heceli kelimelerde çok azdır. Yani bu ses hadisesinde, kelimelerin hece sayısı ile ötümlüleşme veya ötümsüz kalma arasında doğrudan bir ilişki vardır.

Standart Türkiye Türkçesinde son seste ötümsüz-patlayıcı ünsüzlerin ötümlüleşme veya ötümsüz kalma durumu özellikle son zamanlarda yapılan ayrıntılı çalışmalarla (Aksan 1978: 31-36; Boz 2002: 447-455; Tokatlı 2003: 141-150) ele alınmıştır. Biz de aynı konuyu bir Eski Anadolu Türkçesi metni olan Miftâhu'l-Ferec üzerinde inceleyeceğiz.

Çalışmamızda son seslerde *p-b*, *ç-c*, *t-d*, *k-g* ünsüzleriyle biten eserdeki bütün örnekler toplanmıştır. Bu örnekler, istatistikî bilgiler ışığında ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiş; konuya dair standart Türkiye Türkçesindeki genel eğilim ile eserdeki mevcut durum karşılaştırılmıştır. Böylece incelenen konu doğrultusunda eserin sergilediği dil özelliği ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır.

⁴ Metindeki bu ön sesi *g*'li olan kelimeleri, bugün bazı Türkiye Türkçesi ağızlarında da görmek mümkündür. Bk. Ahmet Caferoğlu, "Anadolu Ağızları Konson Değişmeleri", *TDAY-Belleten* 1963, TDK Yay., Ankara 1964, s. 13; *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, VI (G), TDK Yay., Ankara 1972, s. 2018, 2085.

⁵ Bk. Necip Üçok, *Genel Fonetik*, Ankara 1951, s. 173.

Konu aşağıdaki akış içinde ele alınacaktır:

1. ± V Ekleme Durumunda

1.1. Ötümsüz kalanlar

1.2. Ötümlüleşenler

2. ± V Ekleme Durumunda (K# ± V)

3. Ulama Durumunda

1. ± V Ekleme Durumunda

Burada, kelimelerin üzerlerine ya hiç ek getirilmez ya da bu kelimeler, sadece ünsüzlerle başlayan çekim işlevli ekleri alırlar.

1.1. Ötümsüz kalanlar

1.1.1. t #

1.1.1.1. Tek heceliler

1.1.1.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

Örneği yok.

1.1.1.1.2. Kalın ünlülü kelimelerde

bat-sa (2990), tevbe **ot+ları**yla (1523), **yurt** ‘mesken, oturulan yer’ (2546), **yut-** 1554

1.1.1.2. Çok heceliler

1.1.1.2.1. İnce ünlülü kelimelerde

beklet-di (2871), (*tüzet- >) **düzet-di** ‘düzet-: tertip ve tanzim etmek’ (639), **erit-düm** (624), **öğüt** ‘öğüt’ (3180)

1.1.1.2.2. Kalın ünlülü kelimelerde

(yaşut- >>) **ışıt-maduğ** ‘ışıt-: parlatmak’ (4200), **kanat+larum** (411), **korkut-dısa** (3120), **tağıt-** ‘dağıtmak’ (2606), (unit- >) **unut-mayam** (2964), (uvşat- >) **uşat-dı** ‘uşat-: ufaltmak, parçalamak’ (3575)

1.1.2. k #

1.1.2.1. Tek heceliler

1.1.2.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

berk (2262), (tek >) **dek** ‘tek’ (2446),

1.1.2.1.2. Kalın ünlülü kelimelerde

ak (2101), **tak** ‘sıkıntı’ (145), **tok** (4231)

1.1.2.2.1. İnce ünlülü kelimelerde

beglik+den ‘beglik: beylik’ (3743), **birik-** (682), (bedük >) **büyük** (135), **çetük** ‘kedi’ (2517), (çürü-k >>) **çürük** (3427), (tilek >) **dilek** (3882), (tirik >) **direk** (3994), **ekinlik+dür** (2125), (emgek >) **emek** (1139), (eşgek >) **eşek** (1009), **eşeklik+dür** (3984), **etek+lerin** (3707), (*kētük >>) **gedük** ‘eksik’ (4542), (kergek >) **gerek** (233), (*kergeki- >>) **gerek-mez** (3498), (keyik >) **geyik** (2742), (köñlek >>) **göñlek** (3086), (*közük->)

Turkish Studies

gözük-di (1426), (künlük>>) **günlük** 'günlük' (2417), **ikilik** (2055), (*kemdük >) **kemük+den** 'kemük: kemik' (2745), (*kiçig+rek >>) **kiçirek** 'küçük, ufak' (1567), **örümçek** 'örümcek' (2709), **siğek** 'sinek' (792), **yigitlik** (2451), (ye- ~ yi- > yi- →) **yiyecek** (2268)

1.1.2.2. Kalın ünlülü kelimelerde

(açık- >) **acık-mışlarıdı** (2773), (*aksak >) **ağsak** 'aksak' (3691), (ara →) **ara+lık+da** 'aralık: yer, mahal' (2687), (*âyla-k >) **aylak** (1228), (adruk >) **ayruk+lar** 'ayruk: başka, gayrı' (2352), (adıl- >) **ayrıl-uk+dan** 'ayrılık: ayrılık' (1006), (*azacık >>) **azucuk** 'azıcık' (2258), (bay →) **bay+lık** 'zenginlik' (4506), (*bonçuk >) **boncuk+ca** (1176), (bıçuk >) **buçuk** (3276), (*idisiz >> ısuz →) **ısuz+lık** 'ıssızlık' (1962), (katıgık >) **katılık** 'zorluk, güçlük' (1740), **konuk** (3486), (kurşag >>) **kuşak+da** (2230), **sayruluk+dan** 'sayruluk: hastalık' (1534), (tañla- →) **tañlacak+dan** 'tañlacak: sabahleyin, seher vakti' (4224), (tanukluk >) **tanukluk** 'tanıklık' (4585), (takıgu >) **tavuk** (3811), **tayak** 'dayanılacak şey' (1423), (toğuruluk >>) **toğruluk** 'doğruluk' (4442), **tonuk** 'donuk' (4463), (uçguk >>) **uçuk** 'sara hastalığı' (3276), **uyanukluk** 'uyanıklık' (3664), **uzak** (2649), **yakınlık+dan** (805), (yalındak >) **yalıncak** 'çıplak' (3750), (*yalıñ öz >> yaluñuz →) **yaluñuz+lık** 'yalnızlık' (1951), **yapuk** 'çukal, belleme' (1316), (yadak >) **yayak** 'yaya' (745), **yıllık** (3741)

1.1.3. ç

1.1.3.1. Tek heceliler

1.1.3.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

(kenç >) **genç+sin** (539)

1.1.3.1.2. Kalın ünlülü kelimelerde

bir **kaç** (2988)

1.1.3.2. Çok heceliler

1.1.3.2.1. İnce ünlülü kelimelerde

Örneği yoktur.

1.1.3.2.2. Kalın ünlülü kelimelerde

kılıç (1211)

1.1.4. p

1.1.4.1. Tek heceliler

1.1.4.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

(tep- >) **dep-** (atın dep 'atını ileri sür!') (3153)

Tek heceli kalın sıradan kelimeler ile çok heceli kelimelerin son seslerinde *p* # için örnek yoktur.

1.2. Ötümlüleşenler

Burada verilen örneklerde son ses *d*, *g*, *c*, *b* ünsüzlerinin varlığı, bizce, tesadüfî değildir. Bu örnekler, aslî uzun ünlülerle ilgili olmalıdır. Bilindiği gibi, aslî uzun ünlülerin kısalmasına bağlı olarak kelime bünyelerindeki ötümsüz ünsüzler ötümlü hâle dönerler (bk. Tekin 1975:179-196; Tokatlı 2003: 141-150). Bu bir tür dengelemedir. Konuya dair aşağıdaki örneklerden birçoğu, Türk

Turkish Studies

dilinde aslî uzun ünlüler üzerine yapılmış çalışmalarda aslî uzun ünlülü kelimeler olarak gösterilmiştir (bk. Tuna 1988: 218-260; Tekin 1975: 249-271; Ligeti 1942: 87-90; Korkmaz 1995: 448-456).

1.2.1. t # > d

1.2.1.1. Tek heceliler

1.2.1.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

(*süt >>) **süd** ‘süt’ (3267)

1.2.1.1.2. Kalın ünlülü kelimelerde

(*āt >>) **ad** (3739), (*ānt >>) **and** (2218), (*ōt >>) **od** ‘ateş’ (957), (*yāt >>) **yad** ‘yabancı, el, garip’ (4209), (*ūt >>) **ud** ‘haya, utanma’ (4346)

1.2.2. k # > g

1.2.2.1. Tek heceliler

1.2.2.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

(*kōk >>) **gög** ‘gök, gökyüzü’ (3964)

1.2.3. ç # > c

1.2.3.1. Tek heceliler

1.2.3.1.1. Kalın ünlülü kelimelerde

(*āç >>) **ac** ‘aç, tok olmayan’ (2271), (*ūç >>) **uc** ‘uç, kenar’ (2988)

1.2.3.2. Çok heceliler

1.2.3.2.1. Kalın ünlülü kelimelerde

(*īgaç >>) **ağac** ‘ağaç’ (4689), (*ādut >>) **avuc** ‘avuç’⁶ (1642)

2. ± V Ekleme Durumunda (K# ± V):

Burada eklemeye kastedilen durum, *ötümsüz-patlayıcı ünsüzlerle biten kelimelere ünlüyle başlayan çekim işlevli ek veya edatların getirilmesidir.*

2.1. t’ nin ötümlüleşmediği (t # ± V) örnekler

2.1.1. Tek heceliler

2.1.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

et (2514), **et+in** (2217); **it** (1829), **it+e** (2033); **üst** → **üst+in** (4022); (büt->) **bit-** (2785), **bit-e** (2837); **ilt-** ‘iletmek’ (1399), **ilt-e** (1399); **ört-** → **ört-e** (3375); **öt-** → **öt-e** (2859); **yit-** ‘yetmek’ (4824), **yit-inceye** (2225) ~ **yet-** (3416), **yet-erse** (1737)

2.1.1.2. Kalın ünlülü kelimelerde

alt → **alt+ında** (2987); **at** (580), **at+ı** (237); **kat** → **kat+ına** (765); **art-** → **art-a** (1808); **at-** (1919), **at-a** (2245); **çat-** → **çat-ar** (3708); (tut- >) **dut-** ‘korumak’ → **dut-a** (1937); **kat-** (2781), **kat-ar** (2665); **sat-** (2901), **sat-ar** (2665); **tut-** (1127), **tut-a** (1133); **ut-** → **ut-asın** (3740); **yat-** (2037), **yat-acaksın** (4168)

⁶ Bu kelimeler için bk. Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 2007, s. 51-52, 89.

2.2. K'nin ötümlüleşmediği (K # ± V) örnekler

2.2.1. Tek heceliler

2.2.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

ilk → ilk+i (3380); ; kürk → kürk+e (2865); yük (2161), yük+i (1471); çek- (10289), çek-üp (427); çök- → çök-üp (4829); (tik->) dik- → dik-er (3750); (tök->) dök- (3655), dök-er (2543); ek- (1442), ek-er (2224); irk- 'toplamak' → irk-er (2499)

2.2.1.2. Kalın ünlülü kelimelerde

ok (1211), ok+ı (1919); ak- → ak-ar (31); bak- → bak-ar (2541); çık- → çık-ar (2965); (tak->) dak- 'takmak' → dak-ar (2541); kak- 'vurmak' → kak-ar (3706); kalk- → kalk-up (3990); kork- (3747), kork-ar (2248); sark- → sark-ar (4443); yak- (154), yak-a (10); yık- (1164), yık-ar (3258)

2.3. ç'nin ötümlüleşmediği (ç # ± V) örnekler

2.3.1. Tek heceliler

2.3.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

iç (2806), iç+i (4294); üç (1835), üç+i (1805); biç- → biç-er (2126); (keç->) geç- (2714), geç-e (3140); (köç->) göç- → göç-üp (2921);; iç- (3901), iç-e (3781); seç- → seç-üp (3730)

2.3.1.2. Kalın ünlülü kelimelerde

suç (1202); suç+ı (793); aç- → aç-alar (4902); kaç- (1681), kaç-an (4229); saç- → saç-a (4165); uç- (2891), uç-ar (4387)

2.4. p'nin ötümlüleşmediği (p # ± V) örnekler

2.4.1. Tek heceliler

2.4.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

(yip >) ip (1829), ip+ini (187); küp (3406), küp+e (3802)

2.4.1.2. Kalın ünlülü kelimelerde

top (583), top+ı (4106); kap- → kap-ar (208); kop- → kop-ar (2293); sap- (2675), sap-a (2666); tap- → tap-arlar (3530); yap- (2014), yap-a (2666)

2.5. t'nin ötümlüleştiği (t # ± V > d ± V) örnekler

2.5.1. Tek heceliler

2.5.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

(tört >) dört (1980), dörd+inde (2054); (kit->) git- (1028), gid-e (794); it- ('afv it 1555), id-e ('afv ide 4817)

2.5.1.2. Kalın ünlülü kelimelerde

(tatig >>) dad+ı 'tadı' (4441)

2.5.2. Çok heceliler

2.5.2.1. İnce ünlülü kelimelerde

Turkish Studies

yigit ‘yiğit, genç’ (2563), **yigid+ise** (2060); **berkit-** → **berkid-ün** (1934); (*çürüt->) **çürüt-** ‘çürütmek’ → **çürid-en** (181); (*töndürt->) **döndürt-** → **döndürd-üp** (2760), (*edlet->>) **eylet-** → **eyled-ür** (tebessüm eyledür 33); (*keltürt->>) **getürt-** ‘getirtmek’ → **getürd-üp** (893); (*körset- [<< körügset-]>>) **göster-** → **göster-t-** → **gösterd-e** (2386), (közet->) **gözet-** (1556), **gözed-ür** (3252); (ilt->) **ilet-** (3650), **iled-üp** (4826); (yunçıt-, yünçit->>) **incit-** (1595), **incid-icek** (371); (eşit->) **işit-** (2142), **işid-elüm** (886); **öğret-** ‘öğretmek’ (279), **öğred-ür** (3464); (*uçalt- >>) **yücelt-** → **yüceld-üp** (345); **yüket-** (2010), **yükled-üp** (2514); (yorıt->>) **yürit-** ‘yürütmek’ → **yürid-e** (1341)

2.5.2.2. Kalın ünlülü kelimelerde

akıt- → **akıd-asın** (1212); **añlat-** → **añlad-asın** (3315); **ayıt-** ‘söylemek, demek’ (2699), **ayd-ur** (1898); **kaynat-** (1523), **kaynad-up** (4111); **kurıt-** ‘kurutmak’ → **kurıd-ur** (2708); **okıt-** ‘okutmak, çağirtmak’ (2326), **okıd-urdu** (483); **oynat-** (580), **oynad-up** (3943); **sarkıt-** → **sarkıd-ur** (3777); **uğrat-** → **uğrad-ur** (3465); (*udıt->) **uyıt-** ‘uyutmak’ → **uyıd-ur** (4150); **uzat-** (337), **uzad-up** (4361)

2.6. K’nin ötümlüleştigi (K # ± V > G ± V) örnekler

2.6.1. Tek heceliler

Örneği yoktur.

2.6.2. Çok heceliler

2.6.2.1. İnce ünlülü kelimelerde

benlik ‘gurur, kibir’ (4654), **benlig+içün** (4654); **bilmezlik** ‘cahillik’ → **bilmezlig+ile** (2553); **birlik** ‘bir olma, vahdaniyet’ (2055), **birlig+i** (3554); **bölük** (1471), **bölüg+i** (4575); (*tir-i-g+lik>>) **dirlik** ‘hayat, yaşayış, sağlık, dirilik’ (1936), **dirlig+i** (1601); (töşek>) **döşek** → **döşeg+e** (4479), **eksük** ‘eksik’ (3387), **eksüg+i** (3253); (*eksüklük >) **eksüklük** ‘eksiklik’ → **eksüklüg+ile** (3370) ~ **eksüklük** → **eksüklüg+ile** (242); (*emçek >) **emcek** (2258), **emceg+i** (2259); **erlik** (4510), **erlig+e** (2183); **etmek** ‘ekmek’ (2168), **etmeg+i** (2033); (edgölük >>) **eylük** ‘iyilik’ (1647), **eylüg+i** (1718); (*kertüce ok>>) **gerçek** (919), **gerçeg+e** (916); **gerçeklik** → **gerçeklig+i** (4426); (kergek>) **gerek** (233), **gereg+ini** (52); (kiçig >>) **küçük** → **küçüg+iken** (1695); (*yimek ~ yemek >) **yimek** ‘yemek, aş’ (1844), **yimeg+i** (3296); **yürek** (4567), **yüreg+i** (3409); **yüzük** (2544), **yüzüg+i** (2542)

2.6.2.2. Kalın ünlülü kelimelerde

artuk ‘fazla, ziyade, çok’ (1726) → **artuğ+ı** (2504); (adak >) **ayak** → **ayağ+ı** (776); (*azgınlık >) **azgınlık** ‘azgınlık’ → **azgınlüg+ındadur** (3831); (azuk >) **azık** (413), **azıg+uñ** (1333); **balçık** (3163), **balçıg+a** (3062); (*bartak >) **bardak** → **bardağ+ın** (3277); (ernek >>) **barmak** → **barmağ+ında** (2539); (bıdık >) **bıyık** → **bıyıg+ıla** (2092); (butık >>) **budak** → **budağ+ından** (615); (buyuruk >) **buyruk** → **buyruğ+ın** (4442); (*çokluk >) **çoklık** → **çoklüg+ı** (3791); (*kapak >) **kabak** ‘içki kadehi’ (3282), **kabağ+ı** (3762); (koltık >) **koltuk** ‘kolun gövde ile birleştiği yer, koltuk’ → **koltuğ+a** (2630); (kudruk >) **kuyruk** → **kuyruğ+ın** (2526); (oğlan →) **oğlan+cuk** ‘küçük çocuk’ (3705), **oğlancuğ+ı** (3699); (*otla-k →) **otlak** → **otlağ+a** (3954); **sağrak** ‘kadeh, maşrapa, tas, bardak’ → **sağrağ+ı** (3792); (soğık >>) **sovuk** ‘soğuk’ (2303), **sovuğ+uñ** (750); **tanuk** ‘tanık’ (4061), **tanuğ+uz** (4581); (tokımak >) **tokmak** (3093), **tokmağ+ıla** (3094); (*tutak >) **tudak** ‘dudak’ → **tudağ+ın** (3777), **uçmak** ‘cennet’ → **uçmağ+a** (1302); (bar > var →) **var+lık** → **varlüg+ına** (2); (yalındak →) **yalıncak+lık** ‘çıplaklık’ → **yalıncaklüg+ından**

Turkish Studies

(3083); (yançuk >) **yancuk** 'kese, cüzdan' → **yancuğ+ı** (3699); (yapurgak >>) **yaprak** → **yaprag+ı** (2547); (yabız >> yavuz →) **yavuz+hık** 'kötülük' → **yavuzhğ+ı** (3260); (yazuk >) **yazık** 'günah, suç' → **yazığ+ı** (4848); (yok →) **yok+luk** (3367), **yokluğ+ı** (3370); (yol →) **yol+daş+hık** → **yoldaşlığ+ın** (1410)

Metnimizdeki art ve ön damak *k* # seslerine ünlüyle başlayan eklerin getirilmesiyle ortaya çıkan *ötümlüleşme*, sadece Türkçe menşeli kelimelerle sınırlı değildir. Aynı fonetik hadiseyi bazı yabancı menşeli kelime kökleri ile bazı yabancı menşeli kelimelerin +*IK* ekiyle genişletilmiş tabanlarında da görmekteyiz:

felek 'gökyüzü' (275), **feleg+ün** (637); **hoşlık** 'güzellik, iyilik' (4307), **hoşlğ+ı** (3385); **insânlık** → **insânlğ+ıla** (1384); **kâhillik** 'tembellik' → **kâhillig+e** (1382); **mahremlık** 'sırdaşlık' → **mahremlğ+ından** (4680); **meslek** → **mesleg+e** (3177); **nâ- hoşlık** → **nâ- hoşlğ+ımı** (4317); **nâzük** 'nazik' (4067) → **nâzüğ+i** (3629); **sebak** 'ders' → **sebağ+ı** (4659); **ser- hoşlık** → **ser- hoşlğ+ı** (3385); **serverlik** 'yücelik, ululuk' → **serverlig+e** (2183); **tenbellik** 'tembellik' → **tenbellig+e** (1382)

Şu kelimelerin sadece ± *V* eklemeli örnekleri bulunmaktadır:

(ârt >>) ard+ınca (3155), (*börç >>) **borc+a** (1686); (*tüp >>) **dib+ine** (3146); (kūç >>) **güc+e** (3695); (*sürç- >>) **sürç-erse** 'sürçerse' (3036)

Delaysıyla bu kelimelerdeki *ötümlüleşmeye* (/d/, /g/ /c/ ve /b/) eklemenin mi uzun ünlülerin mi sebebiyet verdiğini kesin olarak söyleyebilmek mümkün değildir.

Değerlendirme

Miftâhu'l-Ferec'de, genellikle, tek heceli kelimelerin sonunda ötümsüz-patlayıcı ünsüzler ötümsüzlüğünü muhafaza eder. Tespit ettiğimiz 61 kelimededen 58'inde (15'i isim, 45'i fiil) bu eğilim görülmektedir. *t* # > *d* # değişiminin görüldüğü 1' isim (dörd+inde), 2'si fiil (gid-e, id-e) olmak üzere sadece 3 kelimedede ötümlüleşme vardır. Tek heceli kelimelerin sonunda *p*, *ç*, *k* ünsüzlerinin ötümlüleşmesiyle ilgili örnek yoktur.

Metnimizde çok heceli kelimelerin sonunda sadece (*t* # >) *d* # ve (*K* # >) *G* # ünsüzleri için örnek vardır. Bu mevcut durum, son seslerde *t* ve *K* ünsüzlerinin, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında, bilaistisna ötümlüleşmiş olduklarını göstermektedir⁷. (*t* # >) *d* #'li toplam 26 örneğin 1'i dışında tamamı fiildir. (*K* # >) *G* #'li toplam 49 örneğin ise, tamamı isim soylu kelimelerden oluşmaktadır.

İsim soylu yigit 'yiğit' kelimesi, standart Türkiye Türkçesinde de ünlü ile başlayan bir ek aldığıında, son sesteki *t* ünsüzü ötümlüleşerek *d*'ye döner (Bk. TS, s. 2184). Ancak, fiil soylu kelimelerin son seslerindeki *t* ünsüzleri için durum tam tersidir. Bugün Türkçede söz konusu fiiller, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında son seslerindeki *t*'li şekillerini muhafaza etmektedir. Bu durum, metnimizin konuya dair en karakteristik özelliğini teşkil etmektedir.

(*K* # >) *G* # ötümlüleşmesinin görüldüğü bütün örnekler, günümüz Türkçesinde de ötümlü şekilleriyle kullanılmaktadır.

⁷ Metnimizdeki bu eğilim, Seyahatname'de de görülmektedir. Bk. Hayati Develi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*, TDK Yay., Ankara 1995, s. 140-143. Standart Türkiye Türkçesinde son ses ötümsüz-patlayıcı ünsüzlerinin ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında ötümlüleşme veya ötümsüz kalma durumu için bk. Doğan Aksan, *Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi*, Haz. N. Atabay-S. Özel-A. Çam-N. Pirali, TDK Yay., Ankara 1978, s. 36; Erdoğan Boz, "Türkçe Asıllı Kelimelerde Son Ses Ç, K, P, T Ünsüzlerinin Ötümlüleşme veya Ötümsüz Kalma Sorunu", *Türk Dili*, S. 605 (2002), s. 447-455.

3. Ulama Durumunda

Bugün yalnızca konuşma dilinde gördüğümüz⁸, yazıma henüz yansımamış bir ötümlüleşme hadisesi de *ulama* (connection)dır. Bu ses hadisesinde ötümsüz bir sesle biten bir kelime, ünlü ile başlayan bir kelimeyle yan yana kullanılışında ötümsüz ünsüz ötümlüleşir. Örneğin, *tat* ve *almak* kelimeleri bir arada kullanıldıklarında, yazımda *tat almak* biçiminde ayrı ayrı yazıldıkları hâlde, konuşma dilinde */tadalmak/* biçiminde birleşik olarak söylenmekte ve *tat* kelimesinin son ünsüzü /d/ye dönerek ötümlüleşmektedir.

Bu hadise sebebiyle, Miftâhu'l-Ferec'de *p, ç, t, k* ünsüzleri, sıklıkla *b, c, d, g*'ye döner. Bu durum birçok yerde *nöbetleşmelere* (alternation) yol açar.

3.1. t # ~ (t # >) d

3.1.1. Tek heceliler

3.1.1.1. İnce ünlülü kelimelerde

(tört >) **dört** (1980) ~ **dörd** ayaklu (1230)

3.1.1.2. Kalın ünlülü kelimelerde

kurt 'kurt, böcek' (2546) ~ **kurd** olma (2551)

3.2. (# k >) g

3.2.1. Çok heceliler

3.2.1.1. Kalın ünlülü kelimelerde

(ernek >>) **barmağ ur-** (dişe barmağ ur- 'şaşmak, parmak ısırma') (2694); (başmak >) **başmağ** 'ayakkabı' elde (745); **hâsılsuzlğ ol-** (3864); (uvşak ~ ufşak >) **uşağ** 'küçük, ufak' u ger iri (895);

3.3. k # ~ (k # >) g

3.3.1. Tek heceliler

3.3.1.1. Kalın ünlülü kelimelerde

çok (65) ~ **çoğ ol-** 'çoğalmak, çok olmak' (1641)

3.3.2. Çok heceliler

3.3.2.1. Kalın ünlülü kelimelerde

açuk 'açık' (2573) ~ **açuğ ol-** (1645); **alçak** (1602) ~ **alçağ eylersin** (2411); (inçâ ~ inça ~ inçäk >) **ancak** (349) ~ **ancağ** (ola) (417); **artuk** 'fazla, çok, ziyade' (1726) ~ **artuğ ol-** (906); **'âsîlik eyle-** 'asilik etmek' (3771) ~ **'âsîlğ eyle-** (394); (adâk >) **ayak** (1333) ~ **ayağ** (üzre) (1110); (azuk >) **azık** (413) ~ **aziğ eylenmege** (1331); (ırak ~ yırak >) **ırak** (3368) ~ **ırağ ol-** (2920); (kulğak >>) **kulak** (1179) ~ **kulağ** almışdur (129); **kullık iT-** (2536) ~ **kullığ eyle-** (4133); **şeytânlik iT-** (3264) ~ **şeytânlığ iT-** (3260); **toprak** (1298) ~ **toprağ** (üzre) (643); (barmak >) **varmak** (175) ~ **varmağ** istersin (1424)

⁸ Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan çalışmalarda *ulama* sonucunda ortaya çıkmış ötümlüleşme örneklerine bolca rastlanmaktadır. Bunlardan birkaçı için bk. Zeynep Korkmaz, *Neveşehir Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara 1994, s. 85-86; Ahmet B. Ercilasun, *Kars İli Ağızları*, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara 1983, s. 108-109; Mukim Sağır, *Erzincan ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara 1995, s. 87-88; Osman Yıldız, *Isparta Merkez Ağızı*, Fakülte Kitabevi Yay., Isparta 2002, s. 39.

3.4. (ç # >) c #**3.4.1. Tek heceliler****3.4.1.1. İnce ünlülü kelimelerde**

(tünç >>) **dinc ol-** ‘dinç olmak’ (2248)

3.4.2. Çok heceliler**3.4.2.1. İnce ünlülü kelimelerde**

ilenc ol- ‘beddua edilmek’ (2086); **ödünc al-** ‘ödünç almak’ (3774)

KAYNAKÇA

- ATALAY Besim (1986), *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini “Endeks”*, C. IV, TDK Yay., Ankara.
- AKSAN Doğan (1978), *Türkiye Türkçesi Gelişmeli Ses Bilimi*, Haz. N. Atabay-S. Özel-A. Çam-N. Pirali, TDK Yay., Ankara.
- BOZ Erdoğan (2002), “Türkçe Asıllı Kelimelerde Son Ses Ç, K, P, T Ünsüzlerinin Ötümlüleşme veya Ötümsüz Kalma Sorunu”, *Türk Dili*, S. 605, s. 447-455.
- CAFEROĞLU Ahmet (1964), “Anadolu Ağızları Konson Değişmeleri”, *TDAY-Belleten 1963*, TDK Yay., Ankara 1964, s. 1-32.
- CAFEROĞLU Ahmet (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- DEVELİ Hayati (1995), *Evlîya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*, TDK Yay., Ankara.
- ERCİLASUN Ahmet B. (1983), *Kars İli Ağızları*, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara.
- GABAIN A. Von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. M. Akalın), TDK Yay., Ankara.
- GÜLENSOY Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- KAYMAZ Zeki (1999), “Bazı Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinde “k” Sesinin Temsili”, *3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 1996*, TDK Yay., Ankara, s. 659-664.
- KORKMAZ Zeynep (1994), *Nevşehir Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara.
- KORKMAZ Zeynep (1995), “Eski Osmanlı Kaynaklarının Yayınında Transkripsiyonla İlgili Değerlendirmeler”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Birinci Cilt, TDK Yay., Ankara 1995, s. 483-490.
- KORKMAZ Zeynep (1995), “Eski Anadolu Türkçesinde Aslı Ünlü (Vocal) Uzunlukları”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Birinci Cilt, TDK Yay., Ankara 1995, s. 443-458.
- LİGETİ Lajos (1942), “Türkçede uzun vokaller”, (Çev. Tayyip Gökbilgin), *Türkiyat Mecmuası*, C. VII-VIII (1940-1942), İstanbul, s. 82-94.
- ÖZKAN Mustafa (2009), *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- SAĞIR Mukim (1995), *Erzincan ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara.
- TEKİN Talât (1975), *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*, Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara.

-
- TOKATLI Suzan (2003), “Türkiye Türkçesinde Son Seste Tonlulařma Ve Uzun Ünlü Üzerine Bir İnceleme”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 15, Kayseri, s. 141-150.
- TDK (1972), *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, C. VI (G), Ankara.
- TDK (2005), *Türkçe Sözlük*, Ankara.
- TUNA Osman Nedim (1988), “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcarda Uzun Vokaller”, *TDAY-Bulleten 1960*, TDK Yay., Ankara, s. 213-282.
- ÜÇÖK Necip (1951), *Genel Fonetik*, Ankara.
- YILDIZ Osman (1993), *Cemâlî-i Karamanî, Miftâhu’l-Ferec, Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini*, C. I-IV, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı, (Basılmamış) Doktora Tezi, Malatya.
- YILDIZ Osman (1996), “Cemâlî-i Karamanî ve Miftâhu’l-Ferec’i”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, Isparta, s. 271-292.
- YILDIZ Osman (2002), *Isparta Merkez Ağzı*, Fakülte Kitabevi Yay., Isparta.